

НАУКОВИЙ ПОШУК

УДК 76:655.24

Віталій Мітченко
професор кафедри графіки НАОМА

Абетка української мови: формотворчий аналіз

Анотація. У статті аналізується проект нової графіки абетки української мови, запропонований відомим художником та шрифтознавцем В. Чебаником. Зроблено графічний та морфологічний аналіз графемоутворюючих елементів літер нової абетки. Досліджуються історичні витоки конструкцій нових графем та їхній вплив на ритміку рядка.

Ключові слова: абетка української мови, формотворчі елементи, кирилиця, графема літери.

Постановка проблеми. Сучасні кириличні набірні шрифти поступаються латинським у кількості професійних розробок, різноманітності накреслень літер у межах однієї гарнітури, обмеженої кількості оригінальних, суто кирилических шрифтів. Більшість з них є адаптаціями відомих європейських гарнитур, які були розроблені упродовж 1990-х років. Якісних оригінальних кирилических гарнитур обмаль і з'являються вони досить рідко. Все це стосується як України, так і Росії. Отож, проблема розробки абетки української мови на часі.

Актуальність дослідження. У ХХ столітті в Україні був розроблений лише один набірний шрифт, який у своїй конструкції мав зв'язок з історичним українським письмом і, водночас, відповідав естетиці сьогодення. Це хоменківська гарнітура.

На початку ХХІ століття, завдяки використанню цифрових технологій, процес створення нових набірних (цифрових) шрифтів в Україні поживавився, але на сьогоднішній день можемо згадати лише кілька прізвищ шрифтових дизайнерів або назви невеликих фірм, які розробляють акцидентні шрифти, в основному, на ґрунті історичних українських почерків.

Створення національної абетки української мови, ескізи якого розробив видатний художник-шрифтотворець В. Чебаник, повинно стати проектом державного значення, оскільки, за його словами, «шрифт повинен бути візуалізацією мови, пластично співпадати з особливостями мовної мелодії... абетка повинна стати одним із символів державності» [1].

Зв'язок авторського доробку з важливими науковими та практичними завданнями. Автор статті багато років працює над вивченням та систематизацією українських рукописних почерків, розробляє таблиці, присвячені їхньо-

му графічному та морфологічному аналізу. [2], [3], [4], а також запропонував кілька авторських кириличних шрифтів, які використовуються в оформленні шкільних підручників, посібників і творів художньої літератури.

Новизна наукового дослідження полягає у тому, що автор вперше проводить графічний та морфологічний аналіз авторської абетки української мови В. Чебаника щодо виявлення нових співвідношень окремих формоутворюючих елементів літер, а також вивчає вплив нових конструкцій стикових вузлів на ритміку рядка. Вперше здійснено синхронний графічний аналіз шрифтів В. Чебаника, створених на базі нових графем, а також виконується графічний аналіз історичних витоків нових графем, запропонованих автором проекту.

Виклад основного матеріалу. Василь Чебаник заявив про себе наприкінці 60-х років ХХ ст. як різнобічний майстер у галузі оформлення, ілюстрування книги та каліграфії. Поряд із «чистою» каліграфією, коли напис виконується одним інструментом, В. Чебаник, продовжуючи практику українських шрифтовиків середини ХХ ст., експериментує з літерами, графіка яких складається з мальованих і каліграфічних елементів. Він один з небагатьох художників, у кого це виходить органічно, завдяки тому, що автор чудово поєднує в собі якості каліграфа та конструктора шрифту. Діапазон композиційних прийомів у його шрифтових роботах надзвичайно широкий від витіюватого розчерку, витоки якого бачимо у мистецтві українського та європейського бароко, до складної гри в конструюванні слів і монограм за допомогою лігатур, які часто трапляються в українських виданнях XVI–XVIII ст.

Нині художник працює над створенням абетки української мови, окремі літери якої відрізняються від російської не тільки своєю пластикою, а й змінені на рівні графем. Нагадаємо відповідь соціолога Е. Халупного на запитання, що таке письмо: «Это запись речи, фиксация представления с помощью изобразительной записи, всегда связанной с определённым языком» [5]. Над створенням нового зорового ряду у шрифті, який відбиває загальнонаціональні, історичні, декоративно-мистецькі особливості української культури, працювали такі видатні митці, як Г. Нарбут, В. Кричевський, П. Ковжун, С. Гординський, В. Хоменко, В. Юрчишин та інші [6]. Але зміни на рівні графем запропонував саме В. Чебаник, це стало можливим у той час, коли Україна відновила свою незалежність. Зміна малюнка літер пов'язана зі специфікою звучання української мови, з її інтонаціями та мелодійними відмінностями від болгарської, білоруської та російської мов [1]. Пластична інтерпретація літер у виконанні В. Чебаника створює органічний зорово-звуковий ряд.

Нове написання графем окремих літер, запропоноване художником, повертає нас до джерел давньоруської писемності й відновлює історичну спадкоємність розвитку графіки шрифтових форм, перерваною реформою Петра I, яка призвела до значної латинізації вітчизняного шрифту [7].

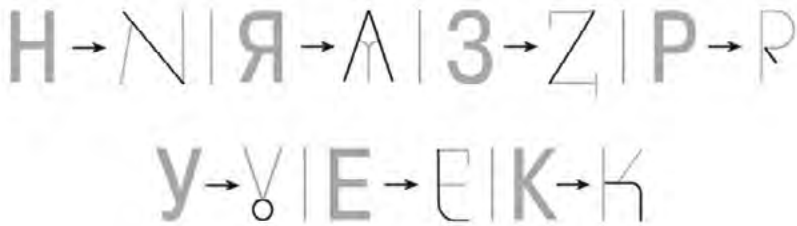
Автор вважає, що для створення нової української абетки необхідно повернути кириличний шрифт з його давніми і сучасними ознаками та, водночас, надати йому форму сучасної європейської пластики. В. Чебаник зауважує:

«Нині ж українську мову ми тільки чуємо, зорово вона є надто уподібненою, графічно ідентичною з російськомовною абеткою. Українська абетка повинна бути кириличною в своїй основі, сучасною за державними, національними, художніми та естетичними ознаками». [1] Цю думку професора підтримуємо цитатою з дослідження В. Даниленка, який наголошує: «Українська дизайнерська культура (в тому числі й шрифтова – В. М.), що ставить за мету розвиватися, повинна вести активний пошук форм діалогу національного з глобальним в ній: відтворювати предметно-просторові структури, пов'язані з глибинною традицією та водночас генерувати інноваційні форми для вигідного оновлення національного менталітету в діалогах з іншими культурами» [8].

Для втілення програми зі створення нового українського шрифту В. Чебанник пропонує: змінити накреслення 10 літер існуючої на сьогодні української абетки; у накресленні трьох літер змінити накреслення одного з графемотворчих елементів; у літері О зробити декоративний елемент. Додаємо до цього переліку три існуючі українські літери – Г, Ї, Є й таким чином маємо 17 з 33 літер існуючої на сьогодні української абетки. 16 літер залишаються без змін.

Візуальний аналіз авторської пропозиції нової української абетки (CHEBANYK COND) виявляє нові елементи у малюнку окремих літер, які змінюють ритмічне співвідношення між літерами. Проаналізуємо їхні вертикальні та інші графемоутворюючі елементи. Бачимо, що вертикаль перестала домінувати у рядку. Занадто велика кількість вертикальних штрихів у конструкції кириличних шрифтів є одним з найчастіших нарікань типографів та дизайнерів шрифту що до кириличної абетки [9] (іл. 1). Збільшується кількість похилих та криволінійних елементів, що урізноманітнює ритм тексту і, також, зменшується кількість вертикальних штрихів (іл. 2).

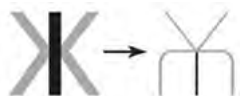
Окремо розглянемо нову конструкцію літери Ж. Відсутність продовження вертикального центрального штриха у верхній частині літери частково роз-

Іл. 1

Іл. 2

Іл. 3

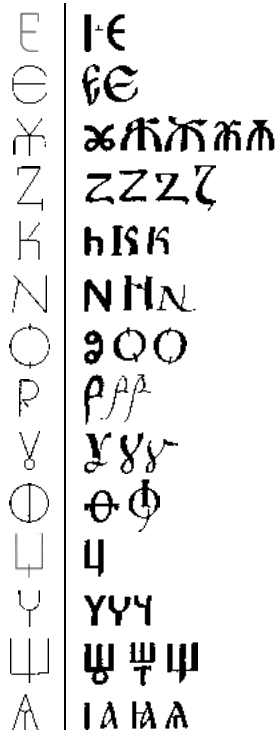
вантажує найскладніший стиковий вузол у кириличному шрифті (іл. 3). Вітчизняні каліграфи XIV–XVII ст. доклали великих зусиль та зробили багато конструктивних варіантів вирішення цієї проблеми (іл. 3).

Внаслідок зміни малюнка певних формотворчих елементів змінюється ритмічна побудова окремих літер. Букви Ч, Ц, Щ, Я стають закритими (іл. 4). Як відомо, літери бувають відкритими праворуч, у напрямі читання, у зворотному напрямі – ліворуч, та закриті. Співвідношення цих трьох різноспрямованих конструкцій літер мають вплив на читабельність тексту, тобто на рух ока вдовж рядка [1].

Іл. 4

Ще однією особливістю нової абетки є присутність декоративних елементів у літерах О та Ю (іл. 5).

Іл. 5

Після аналізу змін, які відбулися у новій абетці на рівні графем, перелічимо історичні джерела, які слугували поштовхом для створення нових малюнків українських кириличних літер (іл. 6). Це найдавніші начерки XI – XIV століть, окремі глаголичні та давньогрецькі літери.

Поряд з розробкою нової графемоподібної абетки SHEBANYK COND (А), В. Чебаник напрацював низку шрифтових композицій, в яких розвинув пластичні ідеї нової української абетки. Зробимо графічний аналіз цих шрифтів. Для цього відібрано сім шрифтових композицій: TATYANA (Б), BORISFEN (В), LIBID (Г), VERONIKA LIGHT (Г), KYIV (Д), SOFIYA KYIVSKA (Є), DNIPRO (Ж) (іл. 7).

Розглянемо літери, які зазнали змін на рівні графемотворчих елементів. Загальною рисою вищеперелічених шрифтів є наявність у них видозмінених формотворчих елементів, притаманних українському скорописові. В першу чергу це стосується шрифтів Б, В, Г, Г, які умовно назвемо декоративними гротесками. Вони мають невеликі лівосторонні засічки в окремих літерах та криволінійні фор-

Іл. 6

А	Б	В	Г	Г	Д	Е	Ж
Е	Е	Е	Е	Е	Е	Е	Е
Е	Е	Е	Е	Е	Е	Е	Е
Ж	Ж	Ж		Ж	Ж	Ж	Ж
К	К	К	К		К	К	К
З		З			З	З	З
О			О	О	О	О	О
Н	Н	Н	Н	Н	Н		Н
Р	Р	Р	Р		Р	Р	Р
У	У	У	У	У	У	У	
Ф		Ф	Ф	Ф	Ф	Ф	Ф
Ц	Ц	Ц	Ц	Ц	Ц		Ц
Ч		Ч		Ч	Ч		Ч
Ш	Ш	Ш	Ш	Ш	Ш	Ш	Ш
Щ	Щ	Щ		Щ	Щ	Щ	Щ

Іл. 7

Іл. 8

Іл. 9

мотворчі елементи, які застосовувались у почерках третього періоду розвитку українського скоропису [3]. Це, перш за все, графічні варіанти (горизонтального та вертикального) хвилеподібного елемента (іл. 8). Горизонтальні хвилеподібні елементи мають у різних шрифтах різний спосіб з'єднання з іншими формотворчими елементами: контактний, безконтактний та перехресний. Вертикальні хвилеподібні елементи в окремих випадках закінчуються «гаком». Літери, у яких «гак» є закінченням похилого або криволінійного штриха (іл. 9).

Цікаву інтерпретацію скорописної «петлі» бачимо у накресленні літери У. Цей декоративний розчерк використовувався в українському скорописі третього періоду (XVII – початок XVIII ст) [3]. Художник використовує всі варіанти накреслення петлі, які існують у скорописі: незакінчена, класична скорописна, продовжена петля. У шрифті SOFIYA KYIVSKA петля перетворюється на коло (іл. 10).

Шрифти KYIV (Г), SOFIYA KYIVSKA (Д), DNIPRO (Е) відрізняються від попередніх геометричнішою побудовою літер завдяки відсутності хвилеподібних елементів та петель. У шрифтах Г, Д відчувається вплив латиниці. Літери мають двосторонні горизонтальні засічки, а також спрощеніший малюнок криволінійних елементів. З'єднуючі штрихи сполучаються з основними під кутом 45° (іл. 11).

Бачимо, як характерні для українських рукописних почерків криволінійні елементи витискаються похилими. Втім, навіть у найбільш «латинському» шрифті DNIPRO художник зберігає побудовані ним на основі змінених гра-

Іл. 10

Іл. 11

Іл. 12

Іл. 13

Іл. 14

фем малюнки літер. Це стає можливим завдяки округленню стикових вузлів між основними та з'єднувальними елементами окремих літер. (Подаємо нові літери у порівнянні з існуючим шрифтом) (іл. 12, 13).

Наприкінці огляду шрифтової діяльності В. Чебаніка по створенню нової абетки української мови звернемося до композиційних прийомів, які він застосовує у своїй шрифтовій творчості. Це важливо тому, що художник зазвичай починає розробку малюнка нового шрифту, спочатку створюючи шрифтову композицію, а потім на її основі розробляє нову абетку.

Більшість шрифтових композицій В. Чебаніка складнопросторові. Досягається такий ефект завдяки ретельній роботі над співвідношенням між товщиною основного та з'єднувального штрихів, а також за рахунок повільного натиску пера при виконанні криволінійних елементів (прийом, який Ноордзей називає розширенням пера) [10].

Іншим авторським прийомом є накладання на «тіло» основного рисунку літери тонких розчерків, які інтерпретують її накреслення. Цей прийом дає ефект умовної «глибини» аркуша паперу (іл. 14).

Заслугує на увагу й такий прийом, як малювання слів за допомогою лігатур з одночасним просторовим накладанням однієї літери на іншу. Створення лігатур є одним з найулюбленіших композиційних прийомів в історії українського рукописного шрифту [3].

Висновок. Отже, як бачимо, розробка нових кирилических шрифтів здійснювалась В. Чебаніком на рівні зміни графем окремих літер шляхом вивчення конструкції літер давньоукраїнських почерків, а також повернення до рукописних першоджерел з давньоукраїнської, давньогрецької, білоруської старовини. Художник виявив глибоке знання слов'янської палеографії, історії розвитку писемності, а також хист дизайнера шрифту у поєднанні з майстерністю каліграфа.

Результатом роботи над проектом повинні стати:

- створення кількох накреслень абеток української мови для різних видів текстів – сучасної та історичної літератури, поезії, дитячої та наукової літератури тощо;
- видання експериментальних книжок з використанням нової абетки;
- створення науково-освітніх програм з історії розвитку графіки українського шрифту для навчальних закладів різного рівня.

1. *Чебаник В.* Графіка української мови / Абетка: [альбом] – Київ, 2004. – 58 с. : іл.
2. *Мітченко В.* Вивчення національних особливостей шрифтових форм // Українська академія мистецтва: дослідн. та наук.-метод. пр. – Київ, 1994. – Випуск 1. – С. 43–45.
3. *Мітченко В.* Основні формоутворюючі елементи українського скоропису. // Українська академія мистецтва: дослідн. та наук.-метод. пр. – Київ, 1997. – Випуск 4. – С. 93–100.
4. *Мітченко В.* Формоутворюючі елементи літер як чинники розвитку українського скоропису // Українська академія мистецтва: дослідн. та наук.-метод. пр. – Київ, 1998. – Випуск 5. – С. 115–120.
5. *Лоукотка Ч.* Развитие письма / пер. з чеш. – Москва : Издательство иностранной литературы, 1950. – 320 с.
6. *Мітченко В.* Естетика українського рукописного шрифту: посібник. – Київ : Грамота, 2007. – 270 с. : іл.
7. *Шицгал А.* Русский типографский шрифт: вопросы истории и практика применения – Москва : Книга, 1985. – 256 с.
8. *Даниленко В.* Дизайн України в світовому контексті художньо-проектної культури. – Харків : ХДАДМ, 2005, – 244 с. : іл.
9. *Гордон Ю.* Книга про букви от Аа до Яя. – Москва : Издательство Студии Артемия Лебедева, 2006. – 384 с.
10. *Ноордзей Г.* Штрих. Теория письма. / пер с гол. – Москва ; Издатель Д. Ароков, 2013. – 88 с.

Алфавит украинского языка: анализ формообразования

Виталий Митченко

Аннотация. В статье анализируется проект новой графики украинского алфавита, предложенный известным художником и специалистом по шрифту В. Чебаником. Проведен графический и морфологический анализ графемообразующих элементов букв нового алфавита. Исследуются исторические истоки конструкции новых графем, а также их влияние на ритм строки.

Ключевые слова: алфавит украинского языка, формообразующие элементы, кириллица, графема буквы.

Ukrainian alphabet: analysis of morphogenesis

Vitaly Mitchenko

Annotation. The article analyzes the project of the new graphics of the Ukrainian alphabet proposed by a famous artist and a specialist in fonts V. Chebanik that

experiments with calligraphic fonts which graphical image is based on historical Ukrainian handwritings, such as: ustav, semi-ustav, skoropys. The author of the project successfully combines the qualities of a calligrapher and a font designer.

It is known that most of the modern Cyrillic fonts are adapted from European typefaces created in the 90s of the twentieth century. There was only one Cyrillic font, developed in the twentieth century in the USSR, which was based on the structure of Ukrainian semi-ustav handwriting. It is a Khomenko's typeface.

Establishment of the national Ukrainian alphabet should become a project of national significance, because, according to the author: «The font must be a visualization of the language, plastically coinciding with the particular qualities of its melodics... Alphabet has to become one of the symbols of statehood on par with the coat of arms and the national anthem».

The author of the article is the developer of several Cyrillic fonts that are used in the design of school textbooks. He is also the author of the textbook «Aesthetics of Ukrainian handwriting font» and a number of publications on this subject.

The article presents a graphical and morphological analysis of the alphabet of the Ukrainian language, proposed by V. Chebanik, to identify the new proportions of individual shaping elements of letters, as well as to study the impact of new constructions of connecting nodes on the rhythm of the line. Parallely, there's presented a graphical analysis of the historical origins of new graphemes, proposed by the author of the project. As a result of the analysis, we see that the development of the new Cyrillic fonts is based on the study of historic structures of Glagolitic letters, as well as the ancient Ukrainian, Greek, Old-Belarusian handwritings.

The author concludes that the project is based on a deep study of the origins of Cyrillic font, and, at the same time, it is in line with the current aesthetics of graphic design, qualitatively improving the rhythmic characteristics of graphemes.

Key words: the alphabet of the Ukrainian language, shaping elements, grapheme, Cyrillic.